

Sa'ide Shahidi

O SUŠTINI ISLAMSKE FILOZOFIJE*

Islamska filozofija od strane orijentalista uglavnom je osporavana i poricana je njena filozofičnost. Ovi kritičari su islamsku filozofiju smatrali ili slijepim oponašanjem grčke filozofije, odnosno njenom arapsko-muslimanskom interpretacijom, ili su je svodili na teozofiju i poricali joj svojstva prave filozofije. Pritom se previđa da je moguće dokazati da islamska filozofija predstavlja nezavisnu kategoriju u odnosu na grčku filozofiju, da se ona bavila mnogim novim pitanjima te u dobroj mjeri kritizirala i nadograđivala učenja grčke filozofije. Osim toga, svojim oslanjanjem na razložni argument i korištenjem valjanih premisa, islamska filozofija ima sva obilježja jedne idealne filozofije. Utjecaj vjerskih stavova i svetih tekstova na islamske filozofe svodi se tek na upotrebnu ravan i on ni u kom smislu ne šteti autentičnosti islamske filozofije.

Jedno od ključnih pitanja koje se postavlja danas pred filozofe i misleće ljude u islamskom svijetu jeste pitanje o suštini odnosno naravi islamske filozofije. Vrlo rijetko se u tradicionalnoj filozofiji postavljalo pitanje o tome šta su ustvari kategorije kojima se islamska filozofija bavi, odnosno pitanju same naravi i štostva islamske filozofije pridavana je nedovoljna pažnja. Drugim riječima, većina filozofa obraćali su pozornost na konkretna pitanja unutar same filozofije, dok se malo ko bavio pitanjem štostva filozofije općenito. Razlog tome treba tražiti u činjenici da su se muslimanski mislioci

* Periodični časopis "Falsafe wa kalam-e eslamy". Godina X, br. 35.

i filozofi bavili konkretnim pitanjima i problemima, dok je termin *islamska filozofija* u smislu određene filozofije koja stoji nasuprot drugim filozofijama ustvari tvorevina orijentalista. Otud se može zaključiti da je i današnja osjetljivost nekih mislilaca spram pitanja štostva islamske filozofije ustvari rezultat stavova orijentalista.

Stavovi orijentalista o štostvu islamske filozofije mogu se ukratko svesti na dva osnovna viđenja. Jedni islamsku filozofiju smatraju oponašanjem grčke filozofije i niječu joj svaku suštinsku originalnost, tvrdeći pritom da od islamske filozofije ne bi preostalo ništa oduzmemo li joj aristotelijansku i neoplatonističku komponentu. Izgleda da je u svijesti ovakvih primjer islamskog filozofa Ibn Rušdija, koji skoro da se uopće nije suprotstavljao Aristotelovim stavovima.

Drugi, pak, smatraju kako islamska filozofija ne posjeduje obilježja istinske filozofije. Za njih je islamska filozofija ustvari tek islamska teozofija. Međutim, iako se ona naizgled služi filozofskom argumentacijom, njena saglasnost sa islamskim naukom i nedostatak bilo kakvog suprotstavljanja međutim, pokazuje da islamska filozofija svojom metodologijom predstavlja potporu principima islama i da za cilj ima odbranu šerijata. Naravno, ovaj prigovor je mnogo šireg opsega i ne svodi se samo na islamsku filozofiju budući da se sličan prigovor može adresirati i na kršćansku, židovsku ili bilo koju drugu vjersku filozofiju.

S obzirom na naprijed kazano, pred islamsku filozofiju moglo bi se postaviti sljedeća pitanja: U kakvom odnosu islamska filozofija stoji spram grčke filozofije? Predstavlja li islamska filozofija tek ostatak aristotelijanske filozofije? Da li je islamska filozofija originalna filozofija? Ima li ona sva obilježja jedne filozofije? Po čemu je ta filozofija uopće islamska? Da li je ona islamska po tome što su je stvarali muslimani? Predstavlja li islamska filozofija ustvari islamsku teozofiju? Može li se poreći utjecaj vjerskog nauka i svetih tekstova na islamsku filozofiju?

U tekstu koji slijedi pokušalo se, u mjeri u kojoj je to bilo moguće, odgovoriti na ova pitanja. Stoga ćemo prvo ukazati na viđenja orijentalista, a potom analizirati stavove filozofa te pokušati izvesti zaključke.

Orijentalisti i islamska filozofija

Sam termin *islamska filozofija* jeste novovijek i tvorevina je orijentalista. U književnostima Istoka nikad ne srećemo ovakav termin. Dokaz da je tako jeste i činjenica da islamski mislioci, definirajući štostvo svoje nauke, govore

ustvari o štostvu i predmetu same filozofije, pritom je nikad ne određujući kao islamsku. Obratimo li se zapadnjačkoj literaturi i enciklopedistici, lahko ćemo utvrditi da je činjenica da su ovaj termin prvi upotrijebili orijentalisti i da je on ustvari naturen našim filozofima. Otud je jasno koliko je važno proučiti stavove orijentalista o ovom pitanju.

Svakako, valja odmah napomenuti da svi orijentalisti nemaju isto viđenje u pogledu štostva islamske filozofije i njenog odnosa prema grčkoj filozofiji i vjerskom nauku, no njihove stavove ipak se može analizirati u jedinstvenim okvirima. Može se ustvrditi da se oni koji se danas bave pitanjem štostva islamske filozofije uglavnom kreću u okvirima potvrđivanja ili osporavanja stavova orijentalista. Ovdje je stoga uglavnom ukazano na osnovna viđenja orijentalizma, a razrade tih stavova obradit ćemo neki drugi put.

Jedna od glavnih teza koju orijentalisti zastupaju jeste ona o odnosu između islamske i grčke filozofije. Neki drže kako je islamska filozofija tek oponašanje grčke filozofije sa primjesama neoplatonizma. Shodno tome, islamska filozofija je neoriginalna i isuviše ovisna o grčkoj filozofiji na način da od nje ne bi ništa preostalo ukoliko bismo joj oduzeli elemente grčke filozofije. Usto, neki islamsku filozofiju nazivaju i arapskom filozofijom, tako da se čak u nekim enciklopedijama umjesto termina islamska filozofija rabi izraz arapska filozofija i to iz razloga što su se autori filozofskih djela uglavnom služili arapskim jezikom. Oni islamsku, odnosno arapsku filozofiju uglavnom predstavljaju kao grčku filozofiju interpretiranu na arapski način i shodno njihovom razumijevanju. Iz toga proizilazi da je arapska filozofija, dakle, tek puka kopija grčke filozofije.

Upravo zato neki orijentalisti smatraju kako se islamska filozofija završava sa Ibn Rušdom. Dakle, islamska filozofija može se nazvati filozofijom u onoj mjeri u kojoj ona nalikuje grčkoj filozofiji (a Ibn Rušd je u tom smislu najbolji primjer). Neki čak Ibn Rušdovo bezuvjetno prihvatanje Aristotelovih stavova, za razliku od Ibn Sinaa, smatraju dokazom da je Ibn Rušd bolje razumijevao Aristotela.

Za razliku od ovih, drugi orijentalisti smatraju kako je islamska filozofija bila pod većim utjecajem neoplatonizma. Prvo ozbiljnije predstavljanje neoplatonističkog nauka poduzeo je Ibn Farabi. Takve osobenosti ne srećemo kod Al-Kindija koji se uglavnom bavio Aristotelom i Platonom, pri čemu je Aristotelov utjecaj kudikamo izraženiji.

Postoje i oni koji smatraju da je islamska filozofija u suštini tek teološko učenje. Oni drže kako se filozofija ne bi smjela vezati ni za kakvu religiju

ili vjerski nauk budući da je nemoguće da ona inače bude lišena utjecaja tog nauka kome je podložna. Ona, naime, mora ili biti filozofična i samim tim lišena okvira svakog učenja ili mislilac može biti teolog čija je misija da brani postulate jednog vjerezakona. Gibson je jasno izložio ovakav prigovor u pogledu kršćanske filozofije, rekavši: „Naprosto, možemo se upitati ima li termin poput *kršćanska filozofija* ikakvog smisla? Svakako, ne pitamo se pritom da li je među kršćanima bilo onih koje bi se moglo nazvati filozofima, već da li je bilo onih koje bi se opravdano moglo nazvati *kršćanskim filozofima*? Isto pitanje može se postaviti i kad se radi o muslimanima i Židovima.“ Hoće se dakle reći da je sama sintagma islamska filozofija (naravno i kršćanska ili židovska) po svojoj naravi apsurdna. Naime, zadatak filozofije jeste slobodno bavljenje činjenicama a ne samo logička argumentacija. Korištenje argumenata i logičkim premisama u ovom slučaju ne može nipošto biti u suglasju s određenim vjerovanjem, pa se ide još i dalje te tvrdi kako je moguće da *slobodan um* čini upitnim samu mogućnost *prve filozofije*, čime svaki govor o vjerskim kategorijama unutar filozofije biva obesmišljen.

Shodno tome, ukoliko u pregnuću filozofa muslimana uočavamo težnju da se brani religiju, onda sam termin islamska *filozofija* u ovom slučaju postaje uvjetan, pa ćemo radije kazati da se oni ustvari bave teologijom ili teozofijom nego filozofijom. Poričući da uopće postoji nešto što bi se moglo zvati arapskom filozofijom, Ernest Renan kaže kako bi „islamsku filozofiju trebalo tražiti u djelima islamskih teologa“. Ovakav pristup naveo je orijentaliste da začetke islamske filozofije traže u teološkim razmiricama između mutezilita i ašarita.

Postoje, također, i oni koji nalaze izvjesnu sredinu između dva prethodna prigovora, te islamsku filozofiju smatraju svojevrsnom kompilacijom elemenata grčke filozofije i islamskog nauka, pri čemu bi temeljni element bila grčka filozofija, a na nju je potom nadograđeno islamsko teološko učenje.

Limitiranost filozofije u sintagmi *islamska filozofija*

Kako smo vidjeli, neki orijentalisti drže da islamska filozofija u svojoj biti i nije filozofija. Shodno ovom viđenju, samom svojom orijentiranošću ka religijskom islamska filozofija lišava sebe filozofičnosti i svodi se na islamsku teologiju ili teozofiju. Ne može se poreći da je islamska filozofija bila pod utjecajem vjerskoga nauka islama. Može li se, onda, prihvatimo li taj utjecaj religijskog, u ovom slučaju uopće govoriti o nečemu što imenujemo filozofijom?

Kako bismo odgovorili na ovo pitanje, nužno se pozabaviti s dvije stvari. Prvo, vidjeti koji su to osnovni odnosno nužni elementi da bismo jednu znanost uopće, nazvali filozofijom, a potom valja vidjeti koliko islamska filozofija jeste u skladu s tim kriterijima? Drugo, treba utvrditi na koji način i u kojoj mjeri je vjerski nauk utjecao na islamsku filozofiju? Stoga ćemo se u ovom i narednom poglavlju pokušati pozabaviti ovim pitanjima.

Kako znamo, idealna filozofija jeste znanost koja se bavi bitkom i zakonitostima koje se odnose na nj, služeći se pritom posve racionalnim pristupom i jasnom metodom argumentiranja. Da bi neka rasprava bila filozofska nužno je da ona bude lišena svakog predmnijevanja i podrazumijevanja. Ustvari, idealna filozofija jeste filozofija koja se koristi racionalnim argumentom i ispravnim premisama. A sada pogledajmo koliko islamska filozofija odgovara ovim mjerilima.

A – Racionalni argument

Kako znamo, u tradicionalnoj klasifikaciji znanosti ona znanost koja se bavi prvim načelima bitka odnosno onim što je ponad fizičkog naziva se prva filozofija ili metafizika. Filozof je dužan da baveći se bitkom prevaziđe ograničenost fizičkim i matematičkim i promišlja na način koji će ipak biti posve oslonjen na racionalne argumente.

Muslimanski filozofi poklanjali su izuzetnu pažnju ovom pitanju. Prije svega, podrobno su se pozabavili pitanjem definiranja filozofije, njenog opsega i pitanja kojima se bavi, te su filozofiju označili kao znanost koja se bavi onim što je ponad fizičkog i nije vezana za mjerila fizičkog.

S druge strane, muslimanski filozofi veoma su se trudili ostati vjernima racionalnom argumentu. Kako su pokazali mnogi kasniji mislioci, spoznajni uzor islamske filozofije, po mjerilima savremene epistemologije, prilično su se držali fundamenta. Naime, islamski filozofi svoje rasprave započinju pozivajući se na niz jasnih premisa te, koristeći se analogijom, izvode dalje zaključke, a onda te zaključke uzimaju za premise i primijenjujući analogiju dolaze do daljih filozofskih spoznaja. Na taj način stiže se do skupa spoznaja koje se temelje na prethodno izvedenim i dokazanim zaključcima. Muslimanski mislioci redovno navode svoje premise, kriterije i zaključke na temelju kojih pravdaju svoja viđenja.

B – Ispravne premise

Ispravan filozofski metod, osim korištenja racionalnim argumentom, podrazumijeva i upotrebu ispravnih premisa. O principu ispravnih premisa odnosno, ispravnim uvjetima njegove primjene u logici je obimno raspravljano. Jedan od uvjeta jeste da premise budu posve izvjesne ili da počivaju na jasnim pretpostavkama. Kako smo naprijed ukazali, muslimanski filozofi čvrsto su se držali tih principa. Međutim, dosad se malo obraćala pažnja na činjenicu da se muslimanski filozofi jesu držali ovih pretpostavki, ali da je moguće da iste pretpostavke kod različitih mislilaca impliciraju različite zaključke. Naravno, logičari su imali u vidu različite spoznajne mogućnosti ljudi i utjecaj tih različitosti na proces zaključivanja, no nisu obratili odveć pozornosti na neepistemološke faktore i njihov utjecaj na spoznaju premisa. Kako nam je poznato, uvjeti sredine poput društvene situacije, kulture i religije imaju značajnog utjecaja na oblikovanje naših uvjerenja. Filozof koji djeluje u ozračju kantovske filozofije uglavnom je zabavljen epistemološkim temama i ne zanima se naročito za ontološke i metafizičke rasprave. Nasuprot tome, muslimanski mislioci daju prednost ontološkim pitanjima. Filozof prosvjetiteljstva rasprave o Bogu smatra besmislenim, dok se vjerski filozof osvjedočuje u različita čitanja istih istina. Čak i među samim muslimanskim misliocima, uprkos postojanju čitavog niza istih pretpostavki i premisa, ne postoji jedinstvo mišljenja u pogledu njihove interpretacije (iako se kad je riječ o islamskim filozofima može govoriti o postojanju zajedničkog socijalnog, kulturnog i vjerskog miljea u odnosu na zapadnjačke filozofe, koji su se nalazili pod utjecajem bitno drugačijih faktora).

Ovu činjenicu, međutim, ne može se uzeti za slabu tačku neku filozofije. Naime, nemoguće je promišljanje koje će biti posve odvojeno od postojećih uvjerenja. Svaki čovjek se pri razmišljanju obavezno služi nizom činjenica koje su mu otprije poznate i one, kako to tvrde tradicionalni mislioci, moraju uz upotrebu principa logike rezultirati novim zaključcima. U islamskoj filozofiji također, pod utjecajem vjerskog nauka islama, za premise se uzimaju neke ideje koje bi možda u drugačijem društvenom okruženju bile smatrane upitnima. To, međutim, nipošto nije slaba strana islamske filozofije jer isti prigovor mogao bi se odnositi i na bilo koju drugu misaonu školu. Uostalom, one premise koje se temelje na islamskom nauku mogu biti upitne i nepozdane za zapadnjačkog filozofa, no i za islamskog filozofa će one premise kojima se služi zapadnjački filozof također biti sumnjive i nevjerodostojne. Naprimjer, ako se u materijalističkoj filozofiji podrazumijeva poricanje svega

metafizičkog, za muslimanskog filozofa je postojanje metafizičkog neupitno i on sam princip egzistencije veže za metafizičke faktore.

Osim toga, u svekolikoj svjetskoj povijesti bavljenja filozofijom očite su različitosti u pristupu. Svaki filozof upušta se u umovanje na temelju vlastitih preduvjerena, stavova, vjerovanja i pod utjecajem vlastitog društvenog okruženja. Moglo bi se slobodno kazati da postojanje određenih ranije izgrađenih stavova i vjerovanja te osobitih društvenih i kulturnih uvjeta predstavlja neizbježni dio svakog filozofskog pregnuća, pa stav kako je moguće umovanje lišeno ovoga nije ništa drugo do iluzija. Onaj filozof koji se, za razliku od vjerskog filozofa, upušta u nazovi slobodno umovanje također je ustvari pod utjecajem svojih areligijskih preduvjerena. Tako on umišlja kako je u svom traganju za istinom slobodan, dok je itekako pod utjecajem vlastitog društvenog i kulturnog miljea koji, shvatao to mislilac ili ne, utječe na njegove ideje i usmjerava ih.

Stoga valja naći kompromis između ove dvije opcije. S jedne strane stoji idealna filozofija (dakle ljudska želja da se razmišlja slobodno i nezavisno od svih preduvjerena, pretpostavki, sklonosti i želja), dok s druge strane imamo činjenice iz historije filozofije koje nam jasno svjedoče da su preduvjerena uvijek bila sastavni dio ljudskog mišljenja i da se njihovo nepostojanje smatra manjkavošću u procesu promišljanja.

Svakako, treba uzeti u obzir i to da svi mislioci nisu obavezni koristiti u umovanja neka preduvjerena i od ranije formirane stavove, te mnogi od njih drže kako se posve slobodno upuštaju u filozofsko umovanje, ali činjenica je da čovjek, živeći u ljudskom društvu, neizbježno posjeduje određena unaprijed formirana uvjerenja, pa smatrati kako ona ne utječu na njegovo mišljenje nije ništa drugo nego izraz neosnovane želje da tako doista i jeste. Intelektualna hrana takvih osoba potječe iz njihovih preduvjerena makar ti mislioci i ne bili svjesni toga, za razliku od vjerskih filozofa koji su svjesni utjecaja vjerskih ideja na njihovu misao i ne spore taj utjecaj.

Ono što je ovdje bitno jeste istražiti u kom vidu se utjecaj vjerskih ideja odražava na misao muslimanskih filozofa? Poništava li taj utjecaj filozofski karakter njihovih promišljanja? Prije nego što pokušamo odgovoriti na ovo pitanje, a kako bismo lakše mogli izvesti zaključke, osvrnut ćemo se na neke primjere utjecaja vjerskog nauka na misao islamskih filozofa.

Islamsko u sintagmi *islamska filozofija*

Kako znamo, pri sučeljavanju s grčkom filozofijom muslimanski filozof nastojao ju je prihvatiti tako što će, služeći se logičkim postupanjem, iz gomile ideja i stavova pokušati iznaći one koji su mu prihvatljivi, dok je dobar dio tih ideja poricao i odbacivao. Dobar primjer takvog odnosa prema grčkoj filozofiji jesu Farabi i Ibn Sina. Ova dva filozofa prilično su se bavili aristotelijanskom filozofijom, prihvatili su mnoge Aristotelove stavove i nastojali su ih poduprijeti argumentima, a katkada su ih i usavršavali. Ipak, oni su se pozabavili i novim pitanjima koja su u Aristotelovoj filozofiji zanemarena ili previđena.

Ova dvojica filozofa u dobroj mjeri se slažu s Aristotelom. Tako, naprimjer, Ibn Sina u mnogim pitanjima logike, filozofije prirode i dobrom dijelu metafizike ispoljava skoro potpunu saglasnost s Aristotelom. U tom smislu, dakle, Ibn Sina i Farabi slijede Aristotela. S druge strane, njih dvojica se ne slažu s Aristotelom kad je riječ o stavu o vječnosti svijeta, koji je jedno od bitnih obilježja aristotelijanske filozofije, i zastupaju ideju o stvorenosti svijeta. Što se tiče novih pitanja kojima su se ova dvojica muslimanskih filozofa bavili, možemo spomenuti pitanja o razlici između egzistenta i suštine, nužnog i uzrokovanog, razlozima djelovanja Nužnog uzroka, svojstvima apsolutnog znanja, Božijoj moći, slobodnoj volji, sposobnostima sluha i vida Nužnog uzroka, poslanstva i proživljenja.

Ovdje se svakako nameće pitanje: šta je navelo Ibn Sinaa i Farabija da se suprotstave Aristotelu? Izvjesno je da temelj tih razlika u viđenjima treba tražiti u utjecaju vjere i vjerskih ideja na islamske filozofe. Islamski mislioci su u ozračju svojih vjerskih stavova dosegli one spoznaje do kojih Aristotelovo mišljenje nije imalo snage doprijeti.

Svi muslimanski filozofi slažu se oko toga da između filozofije i vjerskog nauka ne smije biti suštinskih razilaženja i da nas oboje vode ka spoznaji jedinstvene istine. Prema njima, jedinstveno usmjerenje religije i filozofije potječe od jedinstvenosti zbilje koja se preko ličnosti Božijeg poslanika manifestira kroz objavu, a preko ličnosti filozofa kroz nadahnuće. Jedan od islamskih filozofa koji su se ozbiljno pozabavili odnosom između religije i filozofije i nastojali dokazati njihovu kompatibilnost jeste Ibn Rušd. On je uvjeren kako je islamski šerijat jedini valjan vjerozakon koji nas vodi ka mudroslovlju, spoznaji Boga, egzistencije i stvaranja. Ono na čemu Ibn Rušd naročito insistira jeste da vjerski principi islama predstavljaju racionalna načela i valjane pretpostavke za bavljenje filozofijom.

Ovakvi stavovi, međutim, izvor su prigovora kako je islamska filozofija ustvari svojevrsna teologija. Neki orijentalisti drže da je cjelokupna islamska filozofija svedena na vjersko-islamske rasprave i ako iz nje izuzmemo takve rasprave ništa nam neće preostati. No, takvo viđenje je neispravno. Ipak, kako smo naprijed kazali, svaki filozof se, svjesno ili nesvjesno, koristi preduvjerenjima. Muslimanski filozof se pritom svojim vjerskim stavovima služi svjesno. Ono što ovdje, međutim, valja razmotriti jeste da li utjecaj vjerskih ideja na islamsku filozofiju oduzima nešto od njene filozofičnosti? Ukoliko je odgovor potvrđan, onda nema smisla da dalje govorimo o islamskoj filozofiji, a ukoliko je odričan, tad nam valja pokazati kako i zašto se islamska filozofija, unatoč tim utjecajima vjerskih stavova, zaslužuje zvati filozofijom.

Najvažniji put pri ovakvoj analizi i iznalaženju odgovora jeste istražiti kvalitet utjecaja vjerskih stavova muslimanskog filozofa na njegovu filozofiju. Analizom djela islamskih mislilaca da se primijetiti da upliv vjerskih ideja na njihove filozofske stavove ne predstavlja utjecaj na njihovo korištenje snagom racionalnog argumenta. Dakle, ne treba misliti kako su muslimanski filozofi svoje vjerske stavove koji potječu iz objave smatrali činjenicama koje ne trebaju dokaze i argumente.

Kako je već ukazano, i u islamskoj, kao i u svakoj drugoj, filozofiji koja ima svoje epistemološke temelje postoje određene podrazumijevajuće činjenice koje predstavljaju polazne pretpostavke, inače ona mora počivati na određenim stavovima prethodnika i preko njih ostvarivati vlastite spoznaje. U suprotnom, nikakva tvrdnja, makar ona dolazila i iz izvora objave, ne može se smatrati sigurnom i izvjesnom. Ukoliko je tako, onda smo odgovorili na prvi dio naprijed postavljenog pitanja na način da smatramo kako prisustvo vjerskih stavova u temeljnim principima odnosno premisama islamske filozofije nipošto ne znači da je ona zbog toga manje filozofična. A sad treba pogledati na koji način se odražava utjecaj religije na islamsku filozofiju?

U odgovoru ćemo se opet morati pozabaviti pitanjem polaznih pretpostavki. Vjerski stavovi su neizravno, bez da su predstavljali fundament islamske filozofije, imali utjecaja na nju. Taj utjecaj ogledao se na više razina:

A – Utjecaj na profiliranje problema

Vjersko učenje imalo je za muslimanske mislioce važnu ulogu u iznalaženju novih pitanja. Suočeni sa islamskom naukom i novootkrivenim spoznajama, muslimanski filozofi našli su se pred novim i još neobrađivanim pitanjima. U tom smislu islam je pred njih postavljao nova ontološka pitanja

sa kakvima Aristotel nije bio suočen. Naprimjer, pitanje Božijeg postojanja, stvaranja, Božijih svojstava i ostala pitanja koja proistječu iz Kur'ana i islamske tradicije. Takvo profiliranje pitanja učinilo je da se islamski filozofi, koristeći se racionalnim argumentima, pozabave i vjerskom problematikom.

Kako bismo dokazali da se dakle ovaj utjecaj svodio na razinu profiliranja pitanja, a ne i na izvođenje zaključaka, valja se poslužiti primjerom Ibn Sinaa, koji nije prihvatao materijalno proživljenje. Naime, on se pitanjem proživljenja bavio zato što se ono spominje u vjerskom nauku. On je ovom pitanju, međutim, pristupao sa stanovišta racionalnih argumenata te je dokazivao kako je proživljenje duhovna kategorija i pritom nije povlačivao vjerskom stavu kako je proživljenje materijalno. On kao vjernik vjeruje da je proživljenje materijalno, no kao filozof ne može za to naći dovoljne i legitimne dokaze. Da je utjecaj vjere bio presudan, Ibn Sina bi tad po svaku cijenu, makar služeći se i nevalidnim argumentima, dokazivao u svojoj filozofiji materijalno proživljenje.

B – Utjecaj na upotrebu argumenata

Prije nego ukažemo na ovu vrstu utjecaja, potrebno je napomenuti važnu činjenicu. Islam je religija u kojoj razum i racionalno zauzimaju posebno važno mjesto. U mnogim kur'anskim ajetima poziva se na razmišljanje, posmatranje, uočavanje i promišljanje. U skladu s tim, u nekim kur'anskim ajetima i poslaničkim predajama srećemo racionalne argumente koji trebaju poslužiti kao dokazi nekih vjerskih stavova.

Nadahnuti takvom argumentacijom, muslimanski filozofi iznalazili su nove argumente. Dakle, sama religija ponudila je muslimanskim filozofima novu metodologiju argumentacije. Tako, ono što je poznato kao *burhani sadiqin* proisteklo je izravno iz Kur'ana i njegove argumentacije.

C – Utjecaj na uklanjanje sumnji

Jedan od utjecaja religije na islamsku filozofiju tiče se i razbijanja odnosno otklanjanja sumnji. Naime, moguće je da pred nekim ontološkim pitanjem muslimanski mislilac se nađe suočen sa međusobno oprečnim stavom vjere i razuma. U tom slučaju on se kao vjernik osjeća dužan povinovati se stavu vjere, a kao filozof želi se povoditi za racionalnim argumentom. Dakle, islamski filozof tad je u situaciji da jedan stav mora podrediti drugome. Pretpostavimo li da je vjerski stav izričit i da ne podliježe *tawilu* (metaforičkom tumačenju) filozof racionalnu pretpostavku smatra

slabom pripisujući to nesavršenosti razuma. Ukoliko taj racionalni zaključak počiva na racionalnim argumentima, a uzima se da ispravne premise vode ka ispravnom zaključku, filozof će tad ponovo preispitati valjanost premisa i pokušati iznaći grešku u njima.

Tako, kad je, naprimjer, riječ o pitanju stvorenosti svijeta, mislioci prije Mulla Sadraa držali su kako su kategorije poput svijeta i vremena vječne, te su kako bi prevazišli opreku između predaja i vječnosti koristili kategorije kojima su označavali različite razine stvorenosti, no novim pristupom premisama koje su oni koristili Mulla Sadra je riješio ovu koliziju.

S obzirom na pomenute utjecaje religije na islamsku filozofiju, jasno je kako je tvrdnja o utjecaju religije na premise i ustroj te filozofije netačna, te iako je filozof vjerski orijentisan, on je vjeran svojoj filozofskoj misiji promišljanja.

Povratak na prvo pitanje

Naposljetku, kako bismo kompletirali raspravu, vratimo se temeljnom pitanju ove analize. Dakle, šta bi bilo štostvo islamske filozofije? Kako smo vidjeli, neki analitičari islamsku filozofiju smatraju tek ostatkom grčke filozofije odnosno drže je neoriginalnom. Međutim, činjenica je da se islamski mislioci nisu slijepo povlađivali grčkoj filozofiji, da su kritizirali i osporavali mnoge njene stavove i prezentirali nova viđenja. Kako bi razbili ovu predrasudu i dokazali samostalnost islamske filozofije, neki muslimanski mislioci dokazali su kako je religijsko učenje bilo glavni poticaj originalnom razvoju islamske filozofije.

Drugi, pak, niječući samostalnost islamske filozofije u odnosu na grčku smatraju je znanošću koja je, baš poput tefsira ili fikha, proistekla iz svetih tekstova. Naime, ove znanosti bile su usko vezane za svete tekstove i one se nipošto ne razilaze s njima. Međutim, islamska filozofija nije islamska znanost takve vrste. Naime, atribut islamska ovdje ne označava to da je ona proizašla iz svetih tekstova, budući da je sama tema ove filozofije metafizičko kao i sva pitanja koja proizilaze iz toga, a to je teško podvesti pod okvire jednog jasno definiranog vjerskog učenja. Kao što znamo, muslimanski mislioci bavili su se pitanjima kakva religija ne tretira. Primjer takvih pitanja jesu ona o supstanciji i supstancijalnom gibanju te mnoga slična.

Želeći odbaciti ovakav prigovor neki zagovornici metafizike kažu da se filozofija bavi propitivanjem vjerskih načela čije propitivanje je islam zabranio. Naprimjer, pitanja o Bogu, poslanstvu i objavi kakva postavljaju filozofi poput Farabija takve su naravi da se islam njima nipošto ne bavi. Samo to može

poslužiti kao dovoljan razlog sumnje da je ova filozofija islamskog karaktera. Čini se, ipak, da takav odgovor nije valjan. Naime, islam je religija koja čovjeka poziva na umovanje i promišljanje o načelima vjere i svako slijepo oponašanje u pitanjima vjerovanja smatra zabranjenim.

Nasuprot ovakvih ekstremnih stavova o naravi islamske filozofije postoji i treće viđenje, ono koje u određenom smislu predstavlja kompromis između prethodna dva. Prema ovom viđenju islamskoj filozofiji se ne poriče originalnost i ne smatra ju se slijepom kopijom grčke filozofije niti ju se smatra svojevrsnom teologijom koja u biti nema filozofski karakter. Prema ovom viđenju, islamska filozofija jeste filozofija koja se javila i razvijala na područjima pod dominacijom islama, no ne na način da je svoju tematiku odnosno pitanja kojima se bavi preuzimala izravno iz svetih tekstova.

Kako bi stvari bile jasnije, valja ukazati na razliku između kompiliranja i rasuđivanja u nekoj znanosti. Svaka znanost može se okoristiti preuzimanjem i kompiliranjem principa iz različitih izvora te na taj način stvarati pretpostavke za sebe. Drugim riječima, kako bi promišljao čovjek mora imati određena predznanja inače će umovanje biti nemoguće. Pritom jedni svjesno preuzimaju znanja prethodnika dok drugi nesvjesno padaju pod utjecaj naslijeđenih stavova i ideja. Muslimanski mislioci svjesno su se bavili preuzimanjem stavova prethodnika. Važno je međutim da je filozof u stanju izvoditi vlastite zaključke i dokazivati ih. Muslimanski filozofi katkad su u tome uspijevali, a neki put nisu. Utjecaj religije na islamsku filozofiju ogledao se na nekoliko načina: kroz utjecaj na oblikovanje pitanja, utjecaj na izvođenje argumentacije te utjecaj kroz razbijanje sumnji mislioca.

Mnogi historičari i komentatori islamske filozofije narav te filozofije definiraju na ovaj treći način. Kad je riječ o orijentalistima, moglo bi se ukazati na Olivera Leamana, koji govoreći o štostvu islamske filozofije u jednoj enciklopedijskoj natuknici kaže izuzetno važnu stvar: „Jedno od najvažnijih pitanja u pogledu islamske filozofije jeste razmotriti šta ustvari, islamska filozofija jeste? Je li to ona filozofija koju su stvarali muslimani? Takav odgovor nipošto nas ne može zadovoljiti jer mnogi muslimani koji su se bavili filozofijom nisu se u svojim djelima bavili pitanjima islama. Osim toga, bilo je i mnogo filozofa koji ustvari nisu bili muslimani, ali njihovo djelo svrstavamo u okvire islamske filozofije.“ On potom odbacuje stav kako je islamska filozofija ustvari istoznačna sa arapskom filozofijom, pa onda nudi vlastitu definiciju suštine islamske filozofije, i kaže: „Možda ćemo islamsku filozofiju najbolje definirati ako kažemo da je to filozofska tradicija proistekla iz okrilja islamske kulture.”

I među muslimanskim misliocima primjetne su tendencije ka ovom stavu. Među takve spada i dr. Ibrahim Dinani. Baveći se ovom temom, on počinje s pitanjem da li je atribut islamska u sintagmi islamska filozofija opisne (dakle je li to islamska filozofija) ili prisvojni (je li to filozofija koja pripada islamu) naravi, te zaključuje kako se radi o opisnom atributu i to na način da islamska filozofija označava filozofiju koja se tokom hiljadu godina razvijala u okrilju islama.

Dr. Daveri Ardekani također, tvrdeći kako je sva filozofija u proteklih dvije i pol hiljade godina ustvari nadogradnja Platona i Aristotela tvrdi za historiju islamske filozofije da "iako ona vuče korijene iz grčke filozofije, njeni korijeni su ipak položeni duboko u tlo islamskog svijeta i ona je rasla i razvijala se u potpunom skladu s tlom i okolinom na kojoj je rasla... U početku se islamska filozofija svodila na tumačenje i prenošenje tuđih stavova, no tokom šestog i sedmog stoljeća ona je izričito potvrđivala vjersko učenje. To potvrđivanje ne tiče se samo psihologije odnosno uvjerenja filozofa već predstavlja važnu promjenu u samoj filozofiji, promjenu posredstvom koje se filozofija u islamskom svijetu izborila za osobito mjesto i svoju vlastitu poziciju."

Općenito, moglo bi se reći da je islamska filozofija u određenom smislu ovisna o religiji, ali ta ovisnost ogleđa se na razini pretpotsvaki, no istodobno može se slobodno ustvrditi da je islamska filozofija nezavisna od religija, a ta nezavisnost ogleđa se na razini samostalnog izvođenja zaključaka ■

S perzijskog preveo: Muamer Kodrić

Literatura

- Ibrahim Dinani, Golamhossein, *Parto-ye kherad*, Tehran, Mehrnyusha 1380.
- Hamu, *Majra-ye fekr-e falsafi dar jahan-e islam*, Tehran, Tarh-e nou 1372.
- Fazlur Rahman, *The Encyclopedia of Philosophy*, Macmillian, New York 1967.
- Gutas, LD., *The Cambridge Dictionary of Philosophy: „Arabic Phislosophy“*, Cambridge University 1995.
- Leaman Oliver, *Routledge Encyclopedia of Philosophy: „Islam, Concept of Philosophy In“*, London-New York 2000.
- Nasr, S.H., *History of Islamic Philosophy*, Ansarian, Qum 2001.